

Beadandó dolgozat *Tudománytörténet* című tárgyból

Előadó: Várnai András

A dolgozat készítője: Kutrovátz Gábor (PhD II)

Készült: 2001. szeptember 3.

Etnotudományok
és a
tudományháború

Ebben a dolgozatban annak szeretnék röviden utánajárni, hogy a nem-európai tudományosság kérdésköre milyen szerepet játszik napjaink talán legfontosabb tudományfilozófiai vitájában, az ún. tudományháborúban. Ez a témakör, amelyre az olyan elnevezések segítségével is szokás utalni, mint az „etnotudományok”, „poszt-koloniális tudományok” vagy az „alternatív történeti tudományok”, szoros kapcsolatban áll a mai filozófiai viták egyik legkényesebb területével, a relativizmus problémájával. Anélkül, hogy megpróbálnék igazságot tenni a vitákban, nagy vonalakban jellemezni és illusztrálni szeretném a legfontosabb álláspontokat, illetve megkísérlem körvonalazni azt a kontextust, amelyben a témakör a tudományfilozófiai elemzések egyik sarkalatos pontjává válik.

Először néhány szót a tudományháborúról. Főként az angol nyelvterületeken, és ezen belül is elsősorban az Egyesült Államokban az 1980-as évek végére olyan viták bontakoztak ki a különböző értelmiségi fórumokon (jórészt a humán- és társadalomtudományok területén), melyek speciális szakmai kérdések helyett a modern kultúra, modern civilizáció általános értékelésére irányultak. E vitákra a „kultúraháború” (*culture wars*) összefoglaló névvel szokás utalni, és a tudományháború (*science wars*) ehhez az általános jelenségéhez kapcsolódva, annak mintegy „frontjaként” jelent meg a kilencvenes évek elején az amerikai szellemi életben. Azok közül az elsősorban baloldali értelmiségiek közül, akik a „modernista”, „nyugati típusú” vagy „eurocentrikus” civilizáció árnyoldalaira és veszélyeire hívták fel a figyelmet, sokan a problémák (részleges) forrását abban látták, hogy civilizációnkban a tudomány és a technológia mintegy hatalmi eszközzé, a kapitalizmus és a globalizáció érdekeinek kiszolgálójává vált. Mi több, egyesek szerint a modern tudomány és a rá épülő technológia egyenesen azzal a céllal jött létre, hogy a születőben levő modern kapitalista társadalom céljait szolgálja, annak intézményes és gazdasági rendjét képviselje és legitimálja. A modernizmus civilizációjának kritikájában tehát az egyik, ha nem éppen a legfontosabb lépés a modern tudomány és technológia bírálata: kimutatni azt, hogy miközben az „álszent” tudomány az érték- és érdeksemlegesség, objektivitás és autonómia jelszavai mögé rejtőzik, addig valójában egy bizonyos típusú civilizációt és társadalmi rendet juttat érvényre, sőt uralomra.

Természetes, hogy ezek a tudomány ellen irányuló kritikák heves tiltakozást váltottak ki a tudomány legodaadóbb hívei, vagyis elsősorban a tudósok, illetve a pozitívista talajon építkező tudományfilozófusok részéről. A kilencvenes években egymást követték az ellentámadás értékű konferenciák, cikkgyűjtemények és könyvek, melyeket egy kemény, agresszív és lekezelő hangvétel jellemezett. A háború talán leglátványosabb hadműveletét Alan Sokal fizikus hírhedt cikkének¹ megjelenése képezte: a látszólag „baloldali”, modernizmus-ellenes írás valójában csupán egy beugratás, ugyanis szerzője a „posztmodern tudományosság” egy kimondatlan, ám nyilvánvalónak szánt paródiáját fogalmazta meg benne, kísérletként annak kimutatására, hogy egy „posztmodern” folyóirat (a *Social Text*) nem támaszt(hat) túl magas intellektuális követelményeket a benne megjelenő írásokkal szemben. Miután Sokal egy másik folyóiratban leleplezte saját csalását, az eset világszerte óriási vihart kavart, és bár a kedélyek mára talán már csillapodtak, a viták továbbra is hevesen (bár talán egyre megfontoltabb keretek között) folynak.

A „baloldali” álláspontok forrásaként számos különböző szellemi hagyományt fel lehet mutatni: ilyen például Marx munkássága, illetve a rá épülő szociológiai iskolák (pl. Durkheim), vagy a tudomány- és tudásszociológia különböző elméletei, de egyebek mellett ide tartoznak a posztmodern és posztstrukturalista filozófiai áramlatok, illetve a Kuhn fellépését követő, ún. „posztpozitívista” tudományfilozófiák is. Sokal ezeket a nézeteket a következő – találó – összefoglaló ismérvekkel jellemzi: „a Felvilágosodás racionalista hagyományának többé-kevésbé explicit visszautasítása, a tapasztalati ellenőrzéstől függetlenített elméleti diskurzus működtetése, valamint egy olyasfajta kognitív és kulturális relativizmus elfogadása, amely szerint a tudomány nem több, mint ‘narráció’, ‘mítosz’ vagy társadalmi konstrukció a többi ilyen között”.² (A vád tehát az irracionálizmus, az anti-empirizmus és a relativizmus.)

¹ „A határok áttörése: Arccal a kvantumgravitáció transzformatív hermeneutikája felé”

² Sokal, A. – Bricmont, J.: *Intellektuális imposztorok*. Typotex, 2000. 14. oldal.

Ezen álláspontok bizonyos verziói tisztán jelennek meg a szociálkonstruktivista tudományelemzésekben, illetve a tudásszociológia ún. „erős programjában”, ám gyakrabban találkozhatunk velük bizonyos ideológiák, intellektuális mozgalmak, vagy társadalmi, politikai motivációjú viták összefüggéseiben. A tudományt bírálók között aktívan szerepelnek egyes mai marxisták, akik természetesen nem a tudományosság általános eszméje ellen szállnak síkra, hanem a modern tudomány antidemokratikus, kapitalista érdekeket szolgáló (kizsákmányoló) berendezkedési formája ellen. Náluk is hangosabbak a feministák, akik a modern tudomány agresszív, férficentrikus mentalitását bírálják, és alapjaiban szeretnék megreformálni civilizációnkkal együtt a tudományt is. Hasonló célokért küzdenek egyes technológia-ellenes környezetvédelmi mozgalmak, illetve emberjogi szervezetek is, és ehhez megfelelő elméleti támogatást találnak a konstruktivista tudománybírálatok eszméi között. És a sort természetesen tovább lehetne folytatni, például a New Age tág fogalma alá tartozó, sok esetben erősen gyanús szellemi áramlatok megemlékezésével...

A dolgozat szempontjából minket leginkább érintő intellektuális mozgalom, az ún. multikulturalizmus hívei a különböző kultúrák egyenértékűsége és békés együttélése mellett törnek lándzsát. Ezek a szerzők a (kulturális antropológiában népszerűvé vált) kulturális relativizmus álláspontját vallják, amely szerint minden érték csak egy adott kultúra kontextusában azonosítható, és így nem létezhet olyan abszolút szempont, ami alapján egy bizonyos kultúrát értékesebbnek ítélnénk egy másiknál. Ez persze nem feltétlenül jelent radikális összemérhetetlenséget: a kultúrák közti (tökéletlen) fordítás lehetséges, sőt szükséges, de nem teremthetünk „semleges” fórumot a különböző kultúrák összehasonlításához.

A multikulturalista igények a huszadik század végének globalizációs törekvéseivel szemben fogalmazódtak meg. Napjaink „globalizált” világában közvetlen szomszédságba kerültek a korábban egymástól távoli, radikálisan eltérő kultúrák, és ez a különböző értékrendek sokszor látványos ütközéséhez vezetett. Mára úgy tűnik, hogy minden ilyen konfrontáció a legagresszívabb értékrend, a modern kapitalista szemléletmód győzelmével zárul, és ez a folyamat egy értékszegény, uniformizált világ kialakulásához vezet. Mivel a multikulturalisták szerint elítélendő az az eurocentrikus attitűd, amelyik a nyugati kultúra és civilizáció rendjét és értékeit kitüntetettnek látja más kultúrákéhoz képest, ezért a modernizmus keretei között fellépő globalizációs szándékainkat is sutba kell hajtanunk.

Fokozottan jelen van az eurocentrizmus a tudománnyal kapcsolatban. Mind a tudósok, mind a laikusok között elterjedt az a felfogás, amely szerint a modern, nyugati típusú tudományosság státusza eltér más kultúrák világ- és természet-magyarázatainak státuszától annyiban, hogy míg az ún. etnokultúrák magyarázatai csupán a babonák, mítoszok és hiedelmek szintjén maradnak, addig a nyugati tudomány a Racionalitás módszerével kizárólagos hozzáférést biztosít az Igazsághoz. A konstruktivista álláspont szerint azonban nem létezik abszolút, kultúrafüggetlen igazság vagy racionalitás, ahogy nem létezik társadalmi érdekektől és meghatározottságtól mentes tudomány sem. A modern tudomány, miközben az „objektivitás” és „értéksemlegesség” jelszavaival takarózik, valójában a nyugati kapitalista társadalom rendjét és célkitűzéseit juttatja érvényre, és technológiai alkalmazásain keresztül hatékony eszközt nyújt minden más kultúra értékeinek sárbatiprásához – kitüntetett episztemológiai státusszal azonban nem rendelkezik.

Arra a triviális ellenvetésre, hogy a nyugati tudomány sokkal sikeresebbnek bizonyult, mint bármelyik másik, a multikulturalisták különböző típusú érvekkel szoktak felelni, például: (1) Ez nem egyértelműen igaz, lásd pl. az alternatív gyógymódok sikerét. (2) Ez csak a látszat, ugyanis mi a nyugati civilizáció értékei alapján próbáljuk megítélni a sikerességüket, ami szerint viszont természetesen a nyugati tudomány tűnik a legsikeresebbnek, hiszen pont ezeket az értékeket juttatja érvényre. (3) Ez így igaz, de csak azért, mert a nyugati civilizáció a legagresszívabb, és elfojtotta az alternatív tudományok kifejlődésének lehetőségét. (4) Ez irreleváns, ugyanis az alkalmazásbeli (technológiai) sikeresség a nyugati tudomány céljai közé tartozik, és nem kérhetjük számon az alternatív kultúrák világmagyarázatain.

Annak kimutatására, hogy a kialakulóban levő modern tudomány intézményes és konceptuális szerkezetében, működési elveiben és gyakorlatában a kora-kapitalista világrend értékrendjét tükrözte és juttatta érvényre, számos történeti esettanulmány keletkezett, kezdve például egészen Robert Merton ma már klasszikus munkásságától a legfontosabb szociálkonstruktivista műveken át (pl. Shapin és Scheffer *Leviathan*-ja) a mai feminista elemzésekig. (Persze ezen kimutatások érvényességéről, illetve a mai tudomány szempontjából tekintett relevanciájáról komoly viták folynak.) Ezzel szemben az etnotudományok és a modern nyugati tudomány egyenértékűségének bemutatására gyakorlatilag egyetlen, széles körben elismert és idézett tanulmány sem született, ahogy azt a modernitás védelmezői kárörvendően hangoztatni is szokták. Éppen ellenkezőleg, az etnotudományokra vonatkozó konkrét utalások leggyakrabban a kulturális relativizmus ellenségeitől származnak, akik így próbálják illusztrálni a relativizmus tézisének tarthatatlanságát.

Szerepeljen itt egy példa Alan Sokal könyvéből³:

Legalább két elmélet verseng azért, hogy sikeresen megmagyarázza a bennszülött amerikai lakosság eredetét. A tudományos konszenzus szerint, mely számos archeológiai bizonyítékon alapul, először Ázsiából érkeztek emberek Amerikába, mintegy 10-20 000 évvel ezelőtt, a Bering-szoroson keresztül. Ezzel szemben sok bennszülött teremtés-elbeszélés azt tartja, hogy az őseik mindig is azon a kontinensen éltek, mióta csak atyáik a lelkek földalatti birodalmából feljöttek a felszínre. Egy New York Times-ban megjelent beszámoló (1996. október 22.) felfigyelt arra, hogy sok archeológus, „akit egyfelől a tudományos alkat, másfelől a bennszülöttek iránti tisztelet felé húz a szíve, ... közel került a posztmodern relativizmushoz, amely szerint a tudomány a vélekedéseknek csupán egy másik rendszere”. Például Roger Anyon, a brit archeológus, aki a zuni néppel foglalkozott, állítólag ezt mondta: „a tudomány csak egy a sokféle mód közül, ahogyan a világot ismerhetjük... [A zunik világnézete] éppen úgy érvényes, mint az archeológia nézete az előtörténet szerepéről”.

A fenti esetet Sokal egyszerűen annyival intézi el, hogy „a szóban forgó elméletek kölcsönösen kizárják egymást, így nem lehetnek egyszerre igazak (vagy akár megközelítőleg igazak)”⁴. Ez az álláspont világos és magától értetődő, csak éppen elsiklik afelett, hogy a relativista megközelítések természetesen lemondanak az igazság ún. korrespondencia-fogalmáról, és ehelyett az igazságot társadalmi elfogadásként értelmezik. David Bloor és a tudásszociológia erős programjának többi képviselője már több mint húsz éve küzd a fenti igazság-átértelmezés plauzibilissé tételének érdekében, de persze nem osztatlan sikerrel. Ez a rövid példa azt is jól illusztrálja, hogy a tudományháború vitáinak háttérében radikális filozófiai ellentétek rejlenek, és így ezek a problémák korántsem olyan könnyen kezelhetők, mint ahogy azt a szembenálló felek gondolni szeretnék.

Az etnotudományok normatív egyenértékűségének eszméjét támadók közül kiemelkedik Meera Nanda, az indiai mikrobiológusból lett amerikai tudományfilozófus, aki relativizmus-kritikáival tevékeny szerepet vállal(t) a tudományháborúban. Nanda, aki egyébként korábban a „tudomány a népért” mozgalomban dolgozott Indiában, felháborodva meséli a következő esetet: Egy bajba került indiai politikusnak azt tanácsolták, hogy „ha irodájába egy keletre néző kapun keresztül lép be, akkor problémái eltűnnek. Ám irodájától keletre egy szegénynegyed volt, melyen nem tudott gépkocsijával áthaladni. Ezért elrendelte, hogy rombolják le a szegénynegyedet.” A szerző a következőképpen kommentálja a történetet:⁵

Ha az indiai baloldal olyan aktív lett volna a népi tudomány mozgalomban, mint amilyen korábban volt, akkor tiltakozást szervezett volna nemcsak az emberek otthonainak lerombolása ellen, hanem az ellen a babona ellen is, amely alapján a pusztítást elrendelték...

³ Sokal, A. – Bricmont, J.: *Intellektuális imposztorok*. Typotex, 2000. 257-258. oldal.

⁴ Id. mű, 259. oldal.

⁵ Idézve: *Intellektuális imposztorok*, 134. oldal.

Egy olyan baloldali mozgalom, amelyik nem próbálkozott volna ennyire lelkesen azzal, hogy „tisztelget” ébresszen a keleti tudás iránt, sosem engedte volna meg a hatalmon levőknek, hogy helyi „szakértők” mögé rejtőzzenek.

Ez a vélemény, amelyet egyébként Sokal a legteljesebb egyetértésben idéz, szintén jól mutatja, hogy a vitában fellépő heves indulatok okozta elfogultság mennyire akadályozza a tisztánlátást. Azért ugyanis, hogy az a bizonyos politikus leromboltatta a szegénynegyed, nyilvánvalóan nem a tradicionális indiai „babona” a felelős, hanem egyedül a maga politikus. Ha történetesen az lett volna például a helyzet, hogy a nyugati orvostudomány módszerei segítségével kimutatják, hogy a politikus allergiás a szél hátán a szegénynegyedből érkező penészgombákra, és az illető emiatt rombolatja le a szegények otthonait, akkor emiatt senki nem hibáztatná a nyugati tudományt, hanem csakis a politikus indokolatlan döntését. Érdekes, hogy a szerző, aki tudományfilozófiával foglalkozik, nem veszi észre ezt a logikai ugrást.

Az egyik legfontosabb „tudománypárti” kötetben⁶ Nanda megjelentetett egy írást a következő címmel: „A szociálkonstruktivista tudománykritikák episztemikus jótékonytsága, avagy miért utasítsa vissza a Harmadik Világ az ajánlatot”. Ebben az írásban amellet érvel, hogy a kulturális relativizmus eszméje, vagyis egyes nyugati gondolkodók „jótékonykodása” nemcsak hogy megalázó a fejlődő országokra nézve, hanem egyenesen káros, hiszen akadályokat állít ezen országok felzárkózása, életszínvonal-növelése elé. Tézisét három példával támasztja alá: (1) Indiában, részben az angol befolyás elleni küzdelem eredményeképpen, komoly hagyomány áll azok mögött (neo-Gandhiánusok, posztmodern értelmiségiek, „dekolonizálási” aktivisták), akik a tradicionális világnézet jogaiért küzdenek, és ennek jegyében visszautasítják a modern nyugati világnézet elemeit. Ennek hatására Indiában már jóval korábban kirobbant egy „tudományháború”, mint Amerikában, és a posztmodern filozófia kritikátlan átvétele komoly akadályokat állított a „tudomány a népért” mozgalmak elé. A modernitás értékei, és ezen keresztül a tudományos eredmények is, politikai töltetet kaptak, és áldozatul estek az ideológiai küzdelmek

esetlegességének. (2) Pakisztánban és más arab országokban (Egyiptom, Szaúd-Arábia) maguk az aktív kutatók szenvedik el az „iszlám tudomány” támogatóinak önkényét. Ezek az országok csak csonkított és torzított formában fogadják el a nyugati tudomány vívmányait, és minden olyan kutatást szigorúan tiltanak, amely ellentmond a Korán valamely passzusának. (Miközben a nyugati tudomány éppen azáltal vált „nagykorúvá” a 17. század során, hogy függetlenítette magát a vallási dogmák befolyásától.) (3) Kínában a sajátosan értelmezett kommunista ideológia az, amely akadályt állít a nyugati tudomány terjedése elé. Az intellektuális zsarnokság egyik leglátványosabb megnyilvánulása a Tiananmen téri tüntetés elfojtása volt.

Nanda példái persze nem azt illusztrálják, hogy az etnotudományokhoz való ragaszkodás mennyiben teremt hátrányos helyzetet a modern nyugati tudomány átvételéhez képest, hanem csupán azt, hogy ahol politikai alapon fenntartásokat fogalmaznak meg a modernitás értékeivel szemben, ott a nyugati tudomány gyakorlását is korlátok közé szorítják. Ám az igazságtalanság elkerülése érdekében fontos megjegyezni, hogy Nanda nem a „nyugati” tudomány híve, hanem – Joseph Needham szavait használva – a „modern egyetemes tudomány” eszméjéért küzd a „modern nyugati tudomány” gondolatával szemben. Hite szerint ugyanis a modern alapértékek – a racionalitás mint a kritikai vita lehetősége, a tapasztalati tények tisztelete, bizalmatlanság a tekintély alapú tudással szemben – átvihetők bármelyik kultúrába anélkül, hogy ezzel elkötelezettséget kellene vállalni a nyugati civilizáció felsőbbrendűségének eszméje mellett. Úgy véli, hogy amennyiben elfogadjuk ezeket az értékeket, úgy a nyugati tudomány eddigi eredményei igazságos versenyben le fogják győzni az etnotudományok „babonáit” (pont egy ilyen igazságos versenyhelyzet megteremtéséért küzd), megnyitva ezzel a terepet a nyugatiak és nem-nyugatiak által egyaránt művelt egyetemes tudomány előtt.

⁶ Koertge, N. (szerk): *A House Built on Sand*. Oxford University Press, 1998.

Nanda véleménye persze előfeltételezi a modernitás alapértékeinek előzetes elfogadását, a kultúrasemleges versenyhelyzet lehetőségének feltételezését, és így érvei nem lehetnek meggyőzőek ellenfelei számára. Azok, akik eleve tagadják a kultúrafüggetlen racionalitás és a semleges tapasztalaton alapuló objektív tudás lehetőségét, továbbra sem látnak semmiféle esélyt a különböző kultúrák ismereteinek „igazságos versenyére”. A szociálkonstruktivisták a modernitás alapértékeit a hajdan kialakuló kapitalista társadalom önigazoló termékeinek látják, és nem engedik meg, hogy ezek más kultúrák előtt etalonként szerepeljenek. Azt pedig végképp tagadják, hogy a modern tudomány és technika eredményei függetleníthetők lennének a nyugati civilizáció alapeszméitől.

Pedig ez utóbbi gondolatnak számos védelmezője akad, és érdekes módon nem csupán a tudományháború „jobboldali” táborában, hanem a „baloldaliak” között is. Steve Fuller szociológus, aki a tudomány „ízíg-vérig” szociális jellegének felmutatásáért küzd, egy érdekes esettanulmányt jelentetett meg a „baloldaliak” talán legfontosabb kötetében⁷. Érdekes című írásában („Vajon a tudomány vet véget a történelemnek, vagy a történelem a tudománynak? Avagy: Miért nehezebb tudomány-pártinak lenni a kelletténél”) többek között azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy vajon minek köszönhető Japán óriási technológiai sikere. Véleménye szerint a „japán csoda” valójában nem a 20. század második felében zajlott le, hanem a 19. század harmadik harmadában, amikor Japán megnyitotta a kapuit a nyugati ismeretek előtt, miközben sajátos módon ragaszkodott a hagyományos világképéhez. Ez azt eredményezte, hogy a japán iskolák – a korabeli német oktatási ideállal ellentétben, és inkább az amerikai elvekkel összhangban – a nyugati tudományos ismereteket csupán önmagukban vették át és egy zárt ismeretuniverzumnak tekintették, anélkül hogy érdeklődtek volna a tudományos elméletek filozófiai, ismeretelméleti vagy kozmológiai megalapozása iránt. Az elméleti aggodalmak híján igen hatékonyan tudták alkalmazni a gyakorlatban ezeket az ismereteket, és mindez 1905-re oda vezetett, hogy megszületett az első olyan, nyugat és kelet közti modernkori háborús összecsapás (Oroszország-Japán), amely a keleti fél technológiai fölényen alapuló győzelmével zárult.

A példa azt hivatott megmutatni, hogy a tudományos ismeretek tárháza igenis leválasztható – legalábbis valamekkora mértékben – a kulturális háttér egészéről, és hogy a „modern tudomány” és a „nyugati tudomány” terminusok közé nem lehet egyenlőségjelet tenni. Azonban azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Japán huszadik századi (és jelenlegi) sikere olyan eredmény, amelyet a modern civilizáció, és azon belül is a kapitalizmus értékei szerint, az ipari fejlettség és az anyagi produktivitás kritériumai alapján nyilvánítunk sikernek. A multikulturalisták minden bizonnyal a kulturális agresszió szép példáját látják Japán modernkori történelmében, valamint annak bizonyítékát, hogy a modern tudomány végső soron nem művelhető anélkül, hogy egyben ne hódolnánk be a mögötte meghúzódó civilizációs értékrendnek is.

Dolgozatom végén – ígéretemhez híven – tartózkodom attól, hogy igazat adjak ennek vagy annak a félnek, már csak annál is inkább, hogy már a néhány kiragadott példa is mutatja: a felek beazonosítása korántsem egyértelmű feladat (mindez az egész tudományháborúra fokozottan igaz). Azt remélem, sikerült megmutatnom, hogy a modern nyugati tudomány *versus* etnotudományok problematikája hogyan kapcsolódik a tudományháború általánosabb témáihoz, és ezen keresztül milyen kapcsolatban áll a modern civilizáció értékeire irányuló vitákkal és kérdésekkel. A kényelmes elemző álláspontonál maradva áthelyezem az igazságtétel terhére a történelem mint „végső döntőbíró” vállára, reménykedve, hogy az „Ész Csele” majd ebben a kérdésben is érvényesül.

⁷ Ross, A. (szerk.): *Science Wars*. Duke University Press, 1996.